

УДК 631.15: 330.131.7

DOI: 10.31359/2312-3427-2019-4-1-348

О.М. Таран, канд. екон. наук, доцент

orcid.org/ 0000-0001-6226-4907

С.В. Кудряшова, здобувач освіти ступеня доктора філософії

orcid.org/0000-0002-4484-1974

Харківський національний аграрний університет ім. В.В. Докучаєва

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ РИЗИКОЗАХИЩЕНОСТІ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

У статті запропоновано розглядати поняття ризикозахищеності галузі сільського господарства не тільки з позиції виявлення факторів ризику та пошуку способів нейтралізації або зменшення його негативного впливу на діяльність сільськогосподарських підприємств, але й звернути увагу на аспекти автономності (імпортозалежності) функціонування галузі в цілому; впливу екологічності способів ведення сільського господарства на стан земельних ресурсів, як основного засобу виробництва. Системний підхід визначає ризикозахищеність як властивість системи, що забезпечує її сталий розвиток в умовах виникнення різних видів ризиків внутрішнього і зовнішнього середовища .

Ключові слова: *ризики, ризикозахищеність, системний підхід, импортозалежність, сільське господарство, екологічна безпека*

Постановка проблеми. Ризики, притаманні галузі сільського господарства, аналізуються вітчизняними та іноземними вченими з позицій виявлення та мінімізації негативних наслідків їх впливу на прибуткову діяльність підприємств. Системний підхід визначає ризикозахищеність як властивість системи, що забезпечує її сталий розвиток в умовах виникнення різних видів ризиків внутрішнього і зовнішнього середовища. Тобто, це така характеристика системи, яка дає змогу звести до мінімуму, а у кращому випадку, і повністю позбутись негативних наслідків впливу ризиків різноманітної природи [1]. Таким чином, при оцінці сучасного стану ризикозахищеності галузі сільського господарства, необхідно звертати увагу не тільки на ризики, які безпосередньо впливають на роботу підприємств, як одиниць галузі, а й зважати на ризики, що можуть вплинути на сталість, екологічність та конкурентоспроможність функціонування галузі в цілому.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема ризикозахищеності присвячені наукові роботи таких українських вчених як Скібіцька Л.І., Матвєєва В.В., Щелкунова В.І та ін., які розглядають ризикозахищеність як поєднання комплексу організаційних методів управління та/або контролю над ризиком, метою яких є недопущення ризику, із комплексом економічних методів управління та/або фінансування ризику з метою визначення джерела його походження або покриття збитків від такого ризику. Назарчук Т.В. наголошує, що уникання ризику, як об’єктивної неминучості, прирікає підприємство на неминучий застій та втрату конкурентоспроможності, тому важливо зосереджуватись на врахуванні наслідків ризику, з урахуванням спрямованості підприємства на одержання прибутку та обмеженість ресурсів.

Проблематику ризиків в галузі сільського господарства висвітлюють в своїх наукових роботах Пушак С.Д., Рогач С.М., Гуцул Т.А., Ткачук В.А., Тітова С.П. та інші. В своїх роботах вони аналізують різні підходи до визначення джерел та факторів ризику, можливих шляхів їх мінімізації. Проте зазначені аспекти наукових досліджень не розглядають підходи до визначення ризиків сільськогосподарської галузі з погляду системного підходу.

Формування цілей статті – опис факторів (характеристика ризиків), які мають бути враховані при формуванні системи ризикозахищеності галузі сільського господарства, яка сприятиме автономності, стійкості та екологічності ведення сільського господарства.

Виклад основного матеріалу. В науковій та аналітичній літературі існує низка підходів стосовно визначення та класифікації факторів ризику. Деякі автори виділяють фактори ризиків макросередовища підприємств, серед яких визначають: економічні, демографічні, екологічні, соціально-культурні, природно-географічні, науково-технологічні, міжнародні, політико-правові, а також фактори ризику мікросередовища (ризик учасників ринку): конкуренти, клієнти, постачальники, посередники, контактні аудиторії. [2] Такі вчені, як Тітова С.П., розглядають ризик, як набір характерних ознак:

1) можливість відхилення від запланованих параметрів виробничо-фінансової діяльності внаслідок прийняття невірної, помилкового рішення;

2) імовірний характер досягнення бажаних параметрів (підвищення врожайності сільськогосподарських культур, продуктивності

тварин і птиці, зниження собівартості продукції, збільшення розміру прибутку, підвищення рентабельності);

3) відсутність впевненості в тому, що кінцева мета діяльності підприємства буде досягнута;

4) можливість трудових, матеріальних (насіння, садівний матеріал, корми, засоби захисту рослин і тварин від шкідників і хвороб, пально-мастильні матеріали), фінансових та інших втрат, пов'язаних з обраною в умовах невизначеності альтернативою. [3]

В Законі України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», наведено визначення лише «катастрофічних сільськогосподарських ризиків» - це надзвичайні ситуації техногенного і природного характеру, велика сукупність або масштаби проявів стихійних сил природи (посуха, град, морози, повені тощо) і діяльності людини у процесі створення матеріальних благ (аварії, пожежі тощо), що завдають збитки у значних розмірах. [4]

В публікаціях вітчизняних вчених, присвячених вивченню страхових послуг в різних галузях економіки, а також в дослідженнях ризиків сільського господарства іноземних авторів, визначають п'ять основних типів ризику: виробничий, ціновий або ринковий, фінансовий, інституціональний, а також людський або особистий ризик. Інші вчені, не виділяють людський (особистий) ризик, як окремий, а поєднують його із іншими ризиками непрогнозованої дії, та відносять до категорії ризиків, пов'язаних з проявом природних, техногенних, антропогенних та радіаційних небезпек, які супроводжують процес сільськогосподарського виробництва [5,6].

Виявлення, характеристика ризиків, опис наслідків їх впливу дає можливість визначити та сформулювати способи зниження негативних наслідків їх впливу або їх нейтралізації. Питанню створення комплексу заходів безпеки на підставі визначення їх факторів загроз та втрат, які вони завдають, присвячені публікації Страхарчук А.Я. та Страхарчук В.П., які зазначають, що система захисту – це сукупність правових і морально-етичних норм, організаційних (адміністративних) заходів та програмно-технічних засобів, які спрямовані на протидію загрозам для системи і метою яких є мінімізація можливих збитків користувачів і власників системи [7].

Інші вчені визначають, що ризикозахищеність підприємства – це забезпеченість життєво-важливих інтересів і потреб системи підприємства від всього спектра зовнішніх і внутрішніх загроз, різних за своєю

природою[8]. Ризикозахищеність відображає здатність системи ефективно протидіяти внутрішнім і зовнішнім загрозам, здатність адекватно і швидко змінювати свою внутрішню структуру відповідно до динамічних умов. Чим більший рівень ризикозахищеності від негативних агресивних впливів ризиків, тим вищим ступенем життєздатності володіє система підприємства [1].

На думку деяких авторів, відповідно до загальної стратегії підприємства та методології управління ризиками, стратегія ризикозахищеності підприємства має бути спрямована на вирішення таких основних завдань [9]: 1. Безпечний сталий розвиток підприємства. 2. Безпечне формування достатнього обсягу ресурсів, що забезпечать необхідні темпи економічного розвитку підприємства. 3. Створення умов для досягнення максимальної прибутковості за допустимого рівня ризику. 4. Мінімізація сукупного ризику, пов'язаного з функціонуванням підприємства. 5. Забезпечення підтримуваної економічної рівноваги підприємства у процесі його розвитку.

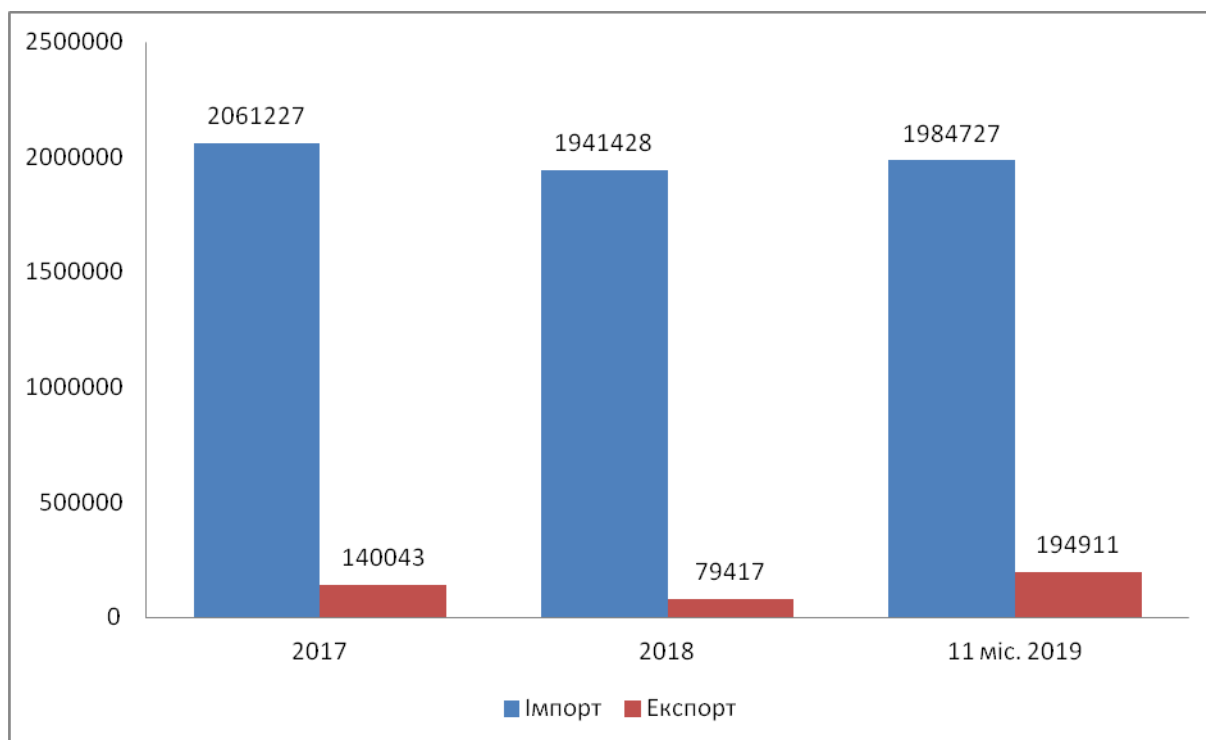
Інші науковці зосереджуються на стратегіях управління ризиками із застосуванням фінансових інструментів: страхування, ф'ючерсів та опціонів, укладання договорів купівлі-продажу, диверсифікації підприємств, управління борговими зобов'язаннями та доступності кредитування; або маркетингових: розвиток переробки, здійснення ефективної збутової політики, зниження собівартості, сегментація споживчого ринку[10].

Як бачимо, ризики сільського господарства, в переважній більшості наукових та аналітичних публікацій, розглядаються як загроза для підприємств, яка впливає, на розмір отриманого прибутку відносно розміру понесених витрат. Тобто, виявлення, класифікація та створення системи ризикозахищеності торкається лише тих ризиків, що впливають на прибуткову роботу сільськогосподарських підприємств. Автори пропонують охарактеризувати такі ризики, як ризики прямої дії.

Одним з напрямів ризикозахищеності є створення безпечного сталого розвитку галузі. Значною перешкодою в цьому є істотна імпортозалежність. На користь цього свідчать наукові публікації українських вчених, де вони зазначають, що експансія імпорту зумовлена накопиченням структурних диспропорцій в економіці та технологічною відсталістю [11], а загальна тенденція прискореного зростання обсягів імпорту негативно впливає на місцевих виробників [12]. Публікації ринкових аналітиків та експертів з сільського господарства наголошують, що недостатність потужностей з виробництва посівного матеріалу є

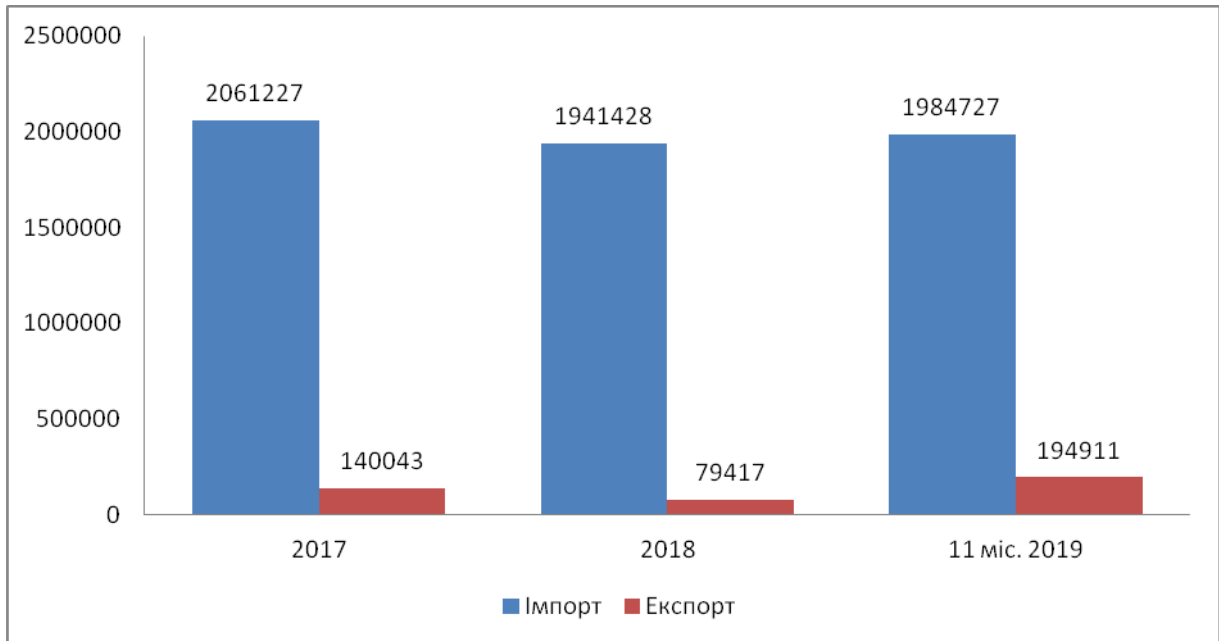
однією з основних проблем галузі. Щорічна потреба в насінні соняшнику в Україні становить близько 30 тис. тонн, при цьому майже 70% від зазначеного обсягу покривається за рахунок імпорту. А основний період поставок насіння даної культури в Україні припадає на січень-квітень, безпосередньо перед початком сівби. Що стосується посівного матеріалу кукурудзи, то в даному випадку залежність від імпорту трохи нижча – на рівні 25% від загальної потреби ринку[13].

За даними державної фіскальної служби України у 2017 році імпорт насіння соняшнику склав 230274 дол. США (24829 т), у 2018 році – 258287 дол. США (29884 т), за одинадцять місяців 2019 року – 224357 дол. США (29627 т). Тобто, обсяг імпорту насіння соняшнику, за період 2017 – 11 місяців 2019р., зріс майже до ста відсотків від загальної потреби держави та перевищує відповідні об’єми експорту в зазначений період більш, ніж у сім разів (рис. 1).

Рис. 1. Сумарні обсяги імпорту та експорту насіння соняшнику (код УКТЗЕД 1206), дол. США

Обсяги імпорту хімічних добрив в період 2017 р. – 11 місяців 2019 р., за даними державної фіскальної служби України, перевищують відповідні обсяги експорту більш ніж у 10 разів. (рис. 2). [14].

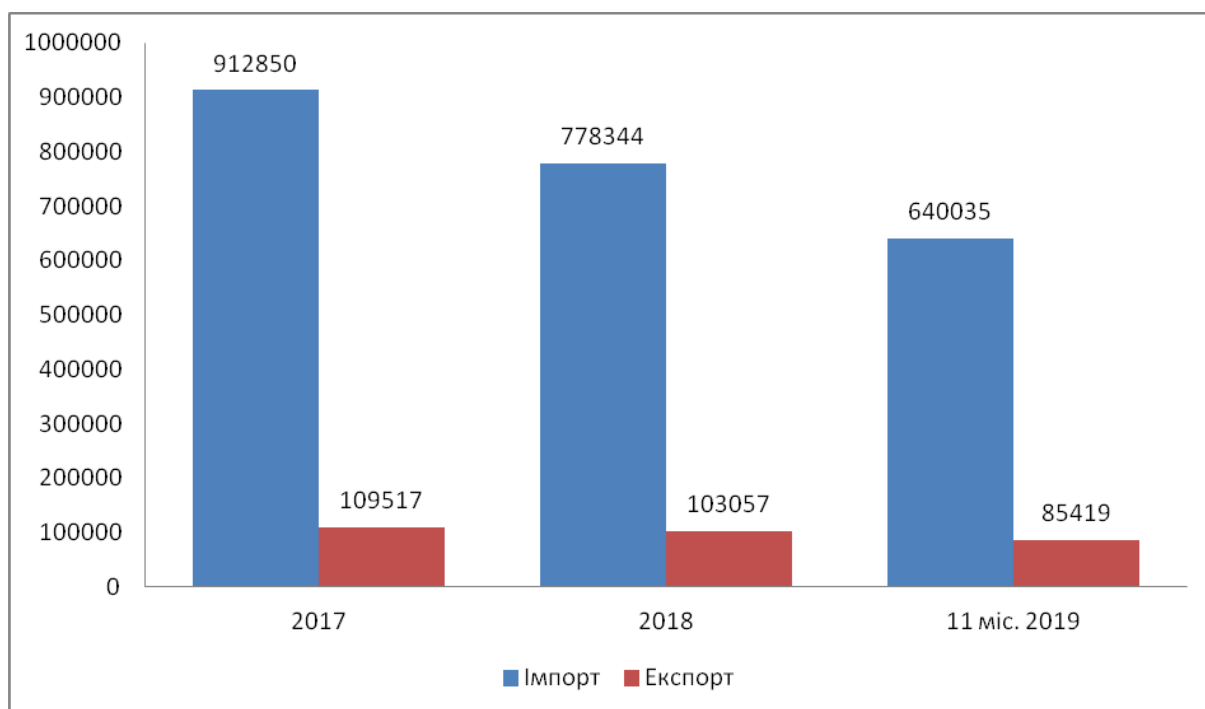

Рис. 2. Сумарні обсяги імпорту та експорту хімічних добрив, інсектицидів та дезінфекційних засобів (коди УКТЗЕД 3102-3105, 3808), дол. США

Рівень забезпеченості аграрних підприємств сільськогосподарською технікою не достатній, потреба в оновленні парку комбайнів не покрита навіть на третину, а співвідношення між новими та вживаними машинами складає пропорцію «50/50», при цьому середнє навантаження на один комбайн щорічно зростає, у 2016 р. воно складало 188га/1 комбайн, у 2018 р. – вже 217 га на 1 комбайн. Нестача сільгосптехніки та її незадовільний технічний стан зумовили її міграцію.

За результатами моніторингу за 2014 – 2018 рр. встановлено, що процес міграції техніки, в середньому, продовжується 32-55 днів. А оптимальні строки збору врожаю – не більше двох тижнів. Згідно із даними українських наукових установ, у зв'язку з цим на зборі врожаю зернових культур втрати врожаю складають до 10 % або 6-6,5 млн тон [15].

Обсяги імпорту сільськогосподарської техніки за період 2017рік – 11 місяців 2019р., за даними ДФС, перевищують відповідні обсяги експорту більш, ніж у сім разів (рис.3)

Рис.3. Сумарні обсяги імпорту та експорту машин та обладнання для сільського господарства (коди УКТЗЕД 8432-8438), дол. США

Тобто, з огляду на вищенаведене, можна говорити про те, що високий рівень імпортозалежності галузі у розрізі забезпеченості сільськогосподарською технікою, насіннєвим матеріалом, хімічними добривами та засобами захисту посівів – суттєво впливає на формування собівартості продукції, а отже й на конкурентоздатність, як окремих підприємств, так і держави в цілому. Таким чином, ризики імпортозалежності підприємств сільськогосподарської галузі, у розрізі забезпеченості зазначеними складовими, можна віднести до комплементарних (від комплементарні товари – товари, застосування одного з них потребує одночасного використання іншого товару, що доповнює перший [16]), супутніх ризиків діяльності.

Головним засобом виробництва в сільському господарстві виступає земля, що є основною відмінністю галузі від інших (крім добувної), де земля є лише просторовим базисом. Як основний засіб виробництва, земля вимагає свого відтворення на розширеній основі, що породжує рід специфічних проблем, пов'язаних із збереженням і підвищенням родючості ґрунту[17]. Останнім часом, в країнах з високим рівнем розвитку сільського господарства, таких як Сполучені штати Америки, все частіше звертається увага на те, що підтримка аграрних підприємств з боку держави, шляхом надання їм субсидій через Федеральну програму страхування врожаю (FCIP), прискорюють деградацію земель та втрачання

біорізноманіття. Поточна структура FСIP не в змозі ефективно враховувати вплив виробництва та вирощування товарних культур на навколишнє середовище та здоров'я населення. Більш того, існуюча структура FСIP не стимулює фермерів змінювати свої практики ведення сільського господарства на відновлюючи методи задля здоров'я ґрунтів. Замість того, щоб субсидувати дегенеративні методи ведення сільського господарства через FСIP, Федеральний уряд повинен матеріально винагороджувати фермерів, що додержуються принципів стійкого землеробства. В Глобальній оцінці говориться: «Шкідливі економічні стимули, пов'язані із нестійкою практикою рибальства, аквакультури, сільського господарства (враховуючи використання добрив та пестицидів), часто пов'язані із надмірною експлуатацією природних ресурсів» [18].

Поряд з цим, автори наголошують, що сільськогосподарська діяльність сама по собі є ризиком, який, за відсутності стратегічного планування та реалізації запланованих заходів в галузях, суміжних із сільським господарством, загрожує зростанням негативного впливу на навколишнє середовище, здоров'я населення, та продовольчу безпеку держави.

Питання, пов'язані зі сталим веденням сільського господарства, органічним сільським господарством, продовольчими витратами та відходами, побудовою продовольчих систем в Європі та Центральній Азії все частіше обговорюються на міжнародних площадках, таких як Продовольча та сільськогосподарська організація Об'єднаних Націй (ФАО) [19]. Високий рівень сільськогосподарського освоєння землі, недосконалі методи її обробки, неконтрольоване використання мінеральних добрив і хімічних засобів захисту рослин, збільшення посівів ґрунтовиснажливих культур, відсутність сівозмін призвели до деградації земель, зниження родючості ґрунтів, продуктивності сільськогосподарських угідь.

Забезпечення екологічної безпеки сільського господарства України можливе за умови передбачення явищ, які загрожують безпеці, та реалізації заходів щодо запобігання їх виникненню. За основу слід брати діяльність людини, яка має бути спрямована на захист від впливу негативних явищ на сільське господарство чи зменшення його наслідків. До заходів, що сприяють запобіганню загрозам сільському господарству, належать: перегляд, удосконалення структури і спеціалізації сільського господарства; оптимізація структури сільськогосподарських угідь; зменшення посівних площ ґрунтовиснажливих культур у структурі посівів; поліпшення методів обробки ґрунту. Збільшення врожайності має

супроводжуватися відновленням втрат, пов'язаних з її зростанням. Для запобігання можливим загрозам доцільним є переведення еродованих, надмірно забруднених сільськогосподарських угідь, особливо ріллі, в інші категорії земель. Велике значення має створення захисних зон навколо екологічно небезпечних об'єктів. Важливо чітко виділити і зберегти землі, які виконують екологічно стабілізуючу функцію. Також слід підкреслити необхідність істотного підвищення ролі екологічної складової сільськогосподарської діяльності [20].

Тобто, ведення сільськогосподарської діяльності, як антропогенної діяльності, без розробки належної системи мер коригування, несе в собі загрозу виснаження та забруднення земель, які є основним активом сільськогосподарських підприємств, від якості якого залежить продуктивність роботи та якість отриманого результату, а також водних ресурсів, необумовленого впливу на здоров'я населення, тощо. При виявленні відповідними компетентними органами зв'язку між погіршенням стану водних ресурсів, здоров'я населення та способом ведення сільськогосподарської діяльності певним підприємством, виникає загроза погіршення фінансового стану таких підприємств, внаслідок виплати суттєвих фінансових компенсацій. Такі ризики можна назвати ризиками зворотної дії.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, при формуванні системи ризикозахищеності галузі сільського господарства важливим є всебічне висвітлення ризиків, аналіз характеру їх впливу не тільки на прибутковість роботи підприємств, як складових галузі, а й на рівень імпортозалежності галузі, що обумовлює стійкість її функціонування та перспективи розвитку суміжних галузей, на екологічність методів ведення аграрної діяльності, що сприяє відтворенню та збереженню землі та підвищенню якості виробленої продукції. Поєднання аспектів дослідження ризиків, притаманних сільськогосподарській галузі, які висвітлюються науковцями різних галузей знань, їх систематизація, дозволить розвинути систему ризикозахищеності галузі сільського господарства задля забезпечення її сталого функціонування, розвитку та конкурентоспроможності.

Бібліографічний список.

1. Хохлов Н.В. Управление риском: учеб. пособие для вузов. Москва: ЮНИТИ-ДИАНА, 2001. 239 с.
2. Плеханова Т.Є. Визначення факторів ризику зовнішнього середовища підприємства, що реалізує інноваційні проекти. *Науковий*

вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент. 2017. № 24(1). С. 130 – 134.

3. Тітова С.П. Особливості прояву ризику в діяльності аграрних підприємств. *Економіка АПК.* 2009. №14. С.33–36.

4. Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 09 лютого 2012 № 4391-VI / ВР України. Офіц. вид. Урядовий кур'єр, 2012, 03, 21.03.2012, № 51.

5. Дема Д.І., Віленчук О.М., Дем'янюк І.В. Страхові послуги: навч. посіб.[3-тє вид., стереотипне]. Київ: Алерта, 2017. 526 с.

6. Stephanie Rosch Risk in Agriculture Economic Research Service. 2019. 20.08.2019 URL: <https://www.ers.usda.gov/topics/farm-practices-management/risk-management/risk-in-agriculture/> (дата звернення 03.03.2020)

7. Страхарчук А.Я., Страхарчук В.П. Інформаційні системи і технології в банках: навч. посіб. Київ: УБС НБУ: Знання, 2010. 515 с.

8. Антикризисное управление: учебн. пособ. В 2-х т. Т.2: Экономические основы / отв. ред. Г.К. Таль. Москва: Изд-во «Инфра-М», 2004. 432 с.

9. Бездітко О.Є. Стратегія ризикозахищеності сільськогосподарських підприємств. *Бізнес Інформ.* 2019. №3. С.373 – 378.

10. Чарыкова О.Г., Полуэктова Е.А. Управление рисками на сельскохозяйственных предприятиях. *Никоновские чтения.* 2009. №14. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie_riskami_na_selskohozyaustvennyh_predpriyatiyah (дата звернення 05.03.2020)

11. Пугачевська К. Імпортозалежність внутрішнього ринку України *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2016. № 5. С. 27–39.

12. Олефір В.К. Оцінка імпортозалежності ринку продовольчих товарів України. *Економіка і прогнозування.* 2016. №4. С. 91–105.

13. Овдієнко О., Лакеева М. Щодо імпорту посівного матеріалу до України [Інтернет портал] – Електронні дані – [ark-inform.com] URL: <http://ukrseeds.org.ua/shchodo-importu-posivnogo-materialu-do-ukrayiny> (дата звернення 02.03.2020)

14. Сумарний обсяг імпорту та експорту у розрізі товарних позицій за кодами УКТЗЕД / Державна фіскальна служба України– Електронні дані – [http://sfs.gov.ua/] URL: <http://sfs.gov.ua/ms/fl1> (дата звернення 02.03.2020)

15. Украина каждый год теряет огромные объемы урожая из-за нехватки комбайнов [Інтернет портал] – Електронні дані – [AgroPortal]

URL: <https://delo.ua/business/ukraina-kazhdj-god-terjaet-ogromnye-obemy-urozhaja-354933/> (дата звернення 27.02.2020)

16. Комплиментарные товары. Словарь экономических терминов. 2015. URL: https://economics_ru.academic.ru/2448 (дата звернення 29.02.2020)

17. Андрийчук В. Г. Экономика аграрных предприятий: учебник. 2-е вид., доп. і перероблене. Київ: КНЕУ, 2002. 624 с.

18. Arohi Sharma How US agricultural subsidies degrade land and soil URL: <https://foodtank.com/news/2019/07/opinion-how-us-agricultural-subsidies-degrade-land-and-soil/> (дата звернення 25.02.2020)

19. Региональная конференция ФАО для Европы URL: <http://www.fao.org/about/meetings/erc31/ru/> (дата звернення 25.02.2020)

20. Нагірна В.П. Можливі загрози сільському господарству України з позицій екобезпеки. *Економіка України*. 2014. № 2. С. 71–83.

О.Н. Таран, С.В. Кудряшова. Формирование системы рискозащищенности отрасли сельского хозяйства. В статье предложено рассматривать понятие рискозащищенности отрасли сельского хозяйства не только с позиции определения факторов риска и поиска способов нейтрализации или уменьшения его негативного влияния на деятельность аграрных предприятий, но и обращать внимание на аспекты импортозависимости функционирования отрасли в целом, а также на влияние способов ведения сельского хозяйства, с точки зрения их экологичности, на состояние земельных ресурсов, как основного средства производства. Системный подход определяет рискозащищенность как свойство системы, обеспечивающее ей стабильное развитие в условиях возникновения разных видов рисков внутренней и внешней среды. В связи с этим, предлагается охарактеризовать риски, связанные с недостаточной технической оснащённостью, обеспеченностью семенными материалами и удобрениями отечественного производства, как комплиментарные (сопутствующие) риски; риски, связанные с влиянием сельскохозяйственной деятельности на внешнюю среду: урожайность земли, экологию, здоровье населения, как риски обратного действия.

Ключевые слова: риски, рискозащищенность, системный подход, импортозависимость, сельское хозяйство, экологическая безопасность.

O. Taran. S. Kudryashova. System formation of risk protection of the agricultural sector. The article proposes to consider the concept of risk protection of the agriculture sector not only from the point of view of identifying risk factors and finding ways to neutralize or reduce its negative impact on the

activities of agricultural enterprises, but also to pay attention to the aspects of autonomy (import dependence) of the functioning of the industry as a whole, as well as the impact of ecology agriculture on the state of land resources as the main means of production. The purpose of this article is to describe the factors (risk characterization) that should be taken into account in the formation of a comprehensive system of risk protection for the agricultural sector, which will contribute to the autonomy, sustainability and environmental friendliness of agriculture. Risks of agriculture, in the vast majority of scientific and analytical publications, are seen as a threat to the influencing enterprise on the amount of profit generated relative to the cost incurred. That is, the identification, classification, establishment of a management system concerns only those risks that affect the normal (profitable) operation of agricultural enterprises as part of the industry. The authors propose to characterize such risks as those of direct action. The high level of import dependence of the industry in terms of availability of agricultural machinery, seeds, chemical fertilizers and crop protection means - significantly influences the formation of the cost of production, and therefore the competitiveness, both of individual enterprises and the state as a whole. Thus, the risks of import dependence of agricultural enterprises, in terms of supply of these components, can be attributed to the associated risks of activity. Conducting agricultural activity as anthropogenic activity, without developing a proper system of adjustment measures, poses the threat of land depletion and contamination, which is the main asset of agricultural enterprises, the quality of which depends on the productivity and quality of the result obtained. Such risks can be called retroactive risks.

When forming a system of risk protection of the agricultural sector, it is important to comprehensively cover the risks, analyze the nature of their impact not only on the profitability of enterprises as components of the industry, but also on the level of import dependence of the industry, which determines the sustainability of its operation and prospects for the development of related industries, environmental management agrarian activity, which contributes to the reproduction and conservation of land and improve the quality of products produced. Combining the aspects of research into the risks inherent in the agricultural sector, highlighted by scientists from different fields of knowledge, their systematization, will allow to develop a system of risk protection of the agricultural sector to ensure its sustainable functioning, development and competitiveness.

Key words: risks, risk protection, systematic approach, import dependence, agriculture, environmental safety